

СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ „Св. Климент Охридски“

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ

КАТЕДРА СОЦИОЛОГИЯ

Рая Стоянова Георгиева

ДИГИТАЛНИ ТЕХНОЛОГИИ И ОБРАЗОВАТЕЛНИ НЕРАВЕНСТВА В
СРЕДНИТЕ УЧИЛИЩА В БЪЛГАРИЯ

АВТОРЕФЕРАТ

на

Дисертационен труд

за присъждане на образователна и научна степен „Доктор“

Научен ръководител: Проф. дсн. Пепка Александрова Бояджиева

София, 2024 г.

Дисертацията е обсъдена и допусната до защита на заседание на катедра „Социология“ на ФФ при СУ „Свети Климент Охридски“, София, състояло се на 19.06.2024 г.

Структурата на труда обхваща следните части: Увод, Три глави, Заключение, Библиография, Приложения (3 бр.). Общият обем (без Приложения от 20 стр.) е 190 страници, включващи 5 графики, 6 фигури и 1 таблица.

Библиографията съдържа 161 заглавия, от тях 59 на кирилица и 102 на латиница.

Съдържание

Увод	5
Постановка на проблема	5
Изследователска цел, задачи, хипотези	5
Изследователска стратегия, източници и методи за събиране на информация	8
Рискове и ограничения	9
Структура на дисертационния труд.....	10
Част първа.....	12
1. Дигиталните технологии в образованието – помощно средство или активен участник в образователния процес	12
1.1. Навлизане на дигиталните технологии в образованието	12
1.2. Дигиталните технологии в образованието: възможности, ефекти и предизвикателства.....	13
Част втора: Теоретични ориентири	14
1. Социални и образователни неравенства	14
1.1. Основни подходи към изследване на социалните неравенства	14
1.2. От социални към образователни неравенства	16
1.3. Образователните неравенства в огледалото на международните емпирични изследвания	17
2. Дигиталните технологии като социален деец	18
2.1. Теорията за дееца-мрежа	18
2.2. Потенциал на основни понятия от теорията за дееца-мрежа за изследване на дигиталните технологии в образованието.....	18
2.3. Изследвания на образованието през призмата на теорията за дееца-мрежа ...	20
2.4. Изследователска перспектива към социалните и образователни неравенства през призмата на ТДМ	21
3. Дигитални технологии и образователни (не)равенства	22
Част трета: Проблематизация на образованието. Дигитални технологии, конструиране на образователната среда и (въз)производство на образователни (не)равенства	23
1. Дигиталните технологии в средното образование в България.....	23
1.1. Електронен дневник и платформи за обучение от дистанция. Анализ на нормативната рамка	25
2. Дигитални технологии, социални и образователни (не)равенства – емпирични изследвания.....	26
2.1. Аналитична и изследователска стратегия	26
2.2. Методология на теренното изследване	27
2.3. Основни резултати.....	29

Заклучение	40
Приноси с научен и научно-приложен характер	50
Цитирана литература.....	52

Увод

Постановка на проблема

Взети поотделно, темите за ролята на социалните неравенства в образованието и на информационните и комуникационни технологии (ИКТ) в образователния процес не са нови в литературата. Проблемът за неравенствата в образованието е ключов проблем в социология на образованието. Обвързването на ролята на ИКТ с влиянието на социалните неравенства в образованието обаче е систематично неизследвана проблематика (Lonka, 2015). Тези проблеми придобиха особена актуалност с оглед на настъпилата световна пандемия от Covid-19 и необходимостта от адаптация на образованието към променящата се обстановка и от масовото използване на алтернативни форми на обучение като дистанционно и електронно.

Дигиталните технологии създават нови възможности за организация и реализиране на образователния процес и съществено променят образователната среда. Възможността за включване в дистанционно обучение и използване на дигитални технологии обаче зависи от редица обективни фактори като достъп до интернет, наличие на електронни устройства и образователни ресурси, а също и от субективни фактори като отношение към образованието в семейството и социалната среда, притежаване на дигитална компетентност.

На този фон е от съществено значение как се разбира и как се реализира ролята на дигиталните технологии в образованието, как социалните неравенства между учениците се отразяват върху въздействието на ИКТ в образованието и как ИКТ би следвало да се интегрират и използват с оглед намаляване и преодоляване, а не възпроизводство на съществуващите социални неравенства и трансформирането им в образователни.

Изследователска цел, задачи, хипотези

Като изключително важен *изследователски проблем* се очертава не просто въздействието на ИКТ върху учебния процес, а начинът, по който достъпът, употребата и ползите от използването на дигитални технологии в образователен процес се реализират за ученици, произхождащи от семейства с различен социален статус.

Основна цел на дисертационния труд е да анализира как, в контекста на различни социални неравенства между семействата на учениците, ИКТ (чрез примера на електронните дневници) навлизат в и влияят върху образователния процес и могат ли да доведат до включване/изключване на определени социални групи или индивиди от образованието. *Предмет на изследване* е влиянието на ИКТ (електронните дневници) върху достъпа до образование, комуникацията и контрола в образователния процес, нивото на участие на различни социални дейци в него, както и възникването на нови “дигитални” неравенства. *Обект на изследване* е образователната система, по-конкретно ученици, учители и директори в средни училища в страната.

Дисертационният труд търси отговор на следните основни *изследователски въпроси*:

1. Каква е ролята на дигиталните технологии в образованието и доколко те са в състояние да трансформират образователния процес в мрежа от човешки и „нечовешки“ дейци, взаимодействията между които влияят съществено върху неговата реализация?
2. Как наличието на социални неравенства между учениците въздейства върху начина на интегриране и ролята на дигиталните технологии в образованието?
3. Как интегрирането на ИКТ в образованието влияе върху достъпа до образование, контрола в образователния процес и комуникацията между различните дейци и ангажираността им с образованието?
4. Създават ли се и какви нови „дигитални неравенства“ възникват вследствие на интегрирането на ИКТ в образователния процес и как това променя властовите отношения в него?

Целта и изследователските въпроси на дисертационния труд изискват решаването на поредица от *задачи*:

- Да се осмисли на теоретично ниво превръщането на дигиталните технологии в ключов фактор в образователния процес.
- Да се концептуализира взаимовръзката между дигитални технологии и социални и образователни неравенства.
- Да се идентифицират неравенствата в достъпа, употребата и резултатите от използването на ИКТ, свързани с различия в социалния статус на учениците.

- Да се изследва как неравенствата между учениците, свързани с различия в социалния статус на техните семейства, влияят върху: а) достъпа до образование, б) контрола върху учениците от страна на родители и учители, в) комуникацията между учители, родители, ученици и директори.
- Да се анализира имат ли и, ако да, какви са новите функциите на ИКТ и по-конкретно – имат ли електронните дневници нови функции в сравнение с хартиената им версия?
- Да се анализират основни политики по отношение на въвеждането и употребата на ИКТ в средните училища в Република България през призмата на обосноваването теоретична рамка и получените емпирични резултати.

Основните *изследователски хипотези са:*

1. Начинът на (не)интегриране на електронните дневници (като пример за дигитални технологии) в образователния процес зависи от съществуващите различия в социалния статус на учениците и свързаните с това неравенства в притежаваните от тях и семействата им ресурси.
2. Доколкото самата (не)възможност за включване в базирано на дигитални технологии обучение зависи от наличието на определени ресурси, съществуването на значими социални неравенства по отношение на тези ресурси обуславя функционирането на ИКТ в образованието като механизъм за превръщане на социалните неравенства в образователни и по този начин за легитимирането им.
3. Възможността въвеждането на електронните дневници като вид дигитални технологии в образованието да предизвика промяна, включително по отношение на намаляването на съществуващи образователни неравенства, зависи и от това дали то е част от по-цялостна трансформация на образователното поле от гледна точка на неговите цели, съдържание и отношения между актьорите в него.

Хипотезите на изследването са анализирани на базата на данни от авторово емпирично изследване на включването в образователния процес на конкретна дигитална технология – електронния дневник и свързаните с него платформи за комуникация. Електронните дневници и платформите за обучение от дистанция са технологии, чрез които учениците и родителите могат да се възползват от споделена информация по отношение на оценките на учениците, отсъствията, отзивите за поведението им.

Основните доставчици на тези технологии са фирмите Школо, Админ Плюс и Сиела, а от учебната 2021/2022 година е въведена Националната електронна информационна система за предучилищно и училищно образование (НЕИСПУО) - уеб базирана единна платформа, предназначена за използване от директори, учители, родители, ученици и административен персонал основно в училищата, детските градини и центровете за специална образователна подкрепа.

Изборът на електронния дневник е обусловен от няколко основни причини. Първо, това е технология, която на практика вече е въведена във всички училища в страната. Второ, липсва специално изследване на ролята и ефектите от въвеждането на електронните дневници. Трето, електронните дневници се възприемат и осмислят основно като социално неутрално техническо средство, без да се анализира тяхното функциониране и въздействие през призмата на съществуващи и възникващи социални и образователни неравенства. *Дисертационният труд проблематизира и се опитва да разкрие привидността на социалната неутралност на функционирането на електронните дневници.*

Изследователска стратегия, източници и методи за събиране на информация

Дисертационният труд се основава на теоретични ориентири, изградени на базата на критична рефлексия върху теории за образователните неравенства в социология на образованието и на концепцията за социалното в теорията за дееца-мрежа на Бруно Латур. В социология на образованието има значими традиции и безспорни постижения в изследването на образователните неравенства и тяхната връзка със социалните неравенства. Сред най-авторитетните са изследванията на Р. Будон за първичните и вторични ефекти на социалния произход (Будон, 2012) и на П. Бурдийо за ролята на различните видове капитал (Bourdieu & Passeron, 1990). За целите на дисертационния труд от особена важност е разбирането на различните видове образователни неравенства.

Изследователският подход се базира на качествени и количествени методи за събиране на информация – полу-структурирани интервюта, фокус групи и вторичен анализ на данни. Причината за избора на този подход е, че при такава комплексна тема е необходимо да се съберат различни по тип данни, които впоследствие да бъдат съпоставени и допълвани с цел постигане на по-голяма пълнота на анализа и създаване

на възможност, както да се открият някои статистически валидни тенденции, така и да се „чуят“ и вземат предвид гласовете на различните социални дейци.

За постигане на изследователските цели и задачи са използвани *следните методи*:

- полу-структурирани интервюта с директори, учители, родители, заинтересовани лица по отношение на електронните дневници; представители на Школо, създали и поддържащи електронни дневници за основна част от училищата в страната;
- фокус групи с ученици и учители;
- тематичен анализ на дигитални данни - дискусии от форум Бг мама

Рискове и ограничения

Дисертационното изследване има няколко ограничения, които би следвало да бъдат отбелязани. На първо място това е възприемането на конкретно, сравнително ограничено, но свързано с целите на дисертационния труд, разбиране на образованието. Образованието може и реално се изследва от различни дисциплинарни перспективи – философска, педагогическа, икономическа, психологическа, социологическа. Съответно отделните автори се придържат към различно разбиране на самото понятие „образование“. Дефинирането на образованието и на неговите цели предполага самостоятелен анализ с критична рефлексия върху множество концепции.

На следващо място е ситуацията на световна пандемия от COVID-19. Провеждането на емпирично изследване в такава особена ситуация означава, че резултатите и изводите в известен смисъл се повлияват и произтичат от нея и вероятно биха се различавали спрямо резултати, получени при изследване на обучението в неизвънредна ситуация. Ограниченията, наложени от новия вирус, създават препятствия пред самата теренна работа и тя частично е осъществена чрез електронни средства.

Основно ограничение на дисертационния труд е свързано с фокусирането на емпиричното изследване само върху конкретна дигитална технология – електронния дневник. Като дигитална технология, използвана в образованието, електронният дневник има своя специфика. Той се свързва преди всичко с организацията и управлението на образователния процес, а не пряко с неговото съдържание и методи на осъществяване. Няма съмнение, че изследването на начина на функциониране в образованието и на други дигитални технологии е от съществено значение за

верифицирането на основните хипотези. Поради това анализите в дисертационният труд следва да се разглеждат само като база за първоначално осмисляне на хипотезите, но не и за тяхната цялостна верификация.

Важно е също така да се отбележи, че резултатите са валидни за българския контекст, конкретния образователен етап, държавни училища и учебни предмети и не би следвало да бъдат генерализирани извън тези параметри. Избран е такъв подход на анализ на случай с категоризация на училища, който да позволи дълбочинно да се изследват случаите на ниво училище и да е възможно да се правят изводи за сходни по тип училища.

Структура на дисертационния труд

В уводната част на дисертацията са очертани проблемната ситуация, изследователската цел, предметът и обектът на изследване, изследователските въпроси и техните аспекти, хипотезите и задачите. Описана е изследователската стратегия, методологията и източниците на данни, както и рисковете и ограниченията на дисертационния труд.

Част първа представя навлизането на дигиталните технологии в образованието и различните аспекти на тяхното влияние върху съвременното общество. Част втора е посветена на теоретичните ориентири. На първо място са анализирани социалните и образователни неравенства в контекста на бързото развитие на технологиите и тяхното въвеждане в образованието. От друга страна, е представена теорията за деца-мрежа на Бруно Латур, която разглежда дигиталните технологии не просто като инструменти, а като социални дейци, които участват активно в мрежи от взаимодействия и влияят на процесите в образователната система. Част трета се фокусира върху навлизането на дигитални технологии в средното образование в България и анализ на нормативната рамка, както и представяне на аналитичната стратегия и основните резултати от емпиричното изследване.

В заключителната част е анализирано значението на дигиталните технологии в образованието. При липса на подходящи стратегии и ресурси, се засилват неравенствата. Вниманието е насочено към електронните дневници като конкретен пример за дигитална технология, която може да действа като двустранен механизъм - от една страна, като средство за подобряване на образователната ангажираност и достъпа до информация, и от друга страна, като фактор за увеличаване на неравенствата поради неравномерния достъп до необходимите технологии и интернет. Освен това се разглежда важноста на

образователните политики и практики за оптималното използване на дигиталните ресурси в стремежа към равенство и справедливост в образователния процес.

Част първа

1. Дигиталните технологии в образованието – помощно средство или активен участник в образователния процес

Младите хора, родени след 90-те години на XX век, се отличават значително от предишните поколения по начин на живот, общуване и мислене, като допускането е, че това се дължи основно на раждането и възпитанието им в свят на развити технологии и интернет. Това дигитално поколение, известно още като поколение Z, е възпитано в ера на мултитаскинг, интензивна употреба на социални мрежи и преференции към четенето от екрани и играенето на компютърни игри. Те разглеждат информационно-комуникационните технологии (ИКТ) като неизбежна част от своето ежедневие.

В образователния аспект, съществува разминаване между бързо развиващите се технологии и методите на преподаване, които често остават непроменени. Младежите са изправени пред значителни глобални предизвикателства, включително финансови кризи и пандемии, което утвърждава необходимостта от адаптивност и иновации в технологичната и образователната сфера.

1.1. Навлизане на дигиталните технологии в образованието

В контекста на съвременното образование, значението на ИКТ се разглежда като потенциален революционен елемент в учебния процес, въпреки че досега не са наблюдавани драматични преобразования в методите на преподаване и учене в класните стаи. “За да бъде ефективен, процесът по въвеждане на технологиите в образованието би трябвало да изисква и включва планиране, лидерство, нови начини на преподаване и учене, изграждане на капацитет” (Mattila & Silander, 2015: 1). Освен това, тази промяна изисква адаптация не само в образователната система, но и в обществото като цяло, обхващайки промени в нагласите и мисленето на всички заинтересовани страни.

Технологичните иновации сами по себе си не представляват педагогически иновации. Ключово е как учителите и учениците ги прилагат и възприемат в учебната среда. Особено важно е да се преодолеят предизвикателствата, свързани с интеграцията на ИКТ, като се развият рефлексивни практики, които да позволяват критичен поглед върху използването на технологиите в образованието.

1.2. Дигиталните технологии в образованието: възможности, ефекти и предизвикателства

ИКТ са неразривно свързани с ежедневието на съвременните ученици, което повдига въпроса за техните приложения в образованието. Открити са възможни приложения на ИКТ в образованието на базата на изследвания преди всичко на автори в други страни. Няма съмнение, че начинът на навлизане на ИКТ в образованието и резултатите от този процес са свързани със спецификата на конкретната образователна система и по-широкия социален контекст.

Основната функция на ИКТ се свързва с обработване на информация, но постепенно се утвърждава и комуникационната им функция. В рамките на образователния процес чрез компютъра учениците могат да комуникират основно помежду си и със своите учители. ИКТ също се използват за разпространение на учебен материал, като изобилието от онлайн ресурси обогатява учебния процес. Търсенето и разпространението на информация се превръщат в ключови умения. Създаването на собствено съдържание чрез ИКТ е важно за учебния процес, като учениците могат да генерират нови знания и да споделят своите творения онлайн, което може да увеличава тяхната мотивация.

Използването на ИКТ в образованието може да развива умения за комуникация, сътрудничество, креативност, и критично мислене. Въпреки това, ефектите от технологиите не са еднозначно положителни. Изследвания показват, че честата употреба на компютри може да намали ученическите постижения. Технологиите, често разработвани с комерсиални цели, могат да разсеят учениците с несвързани с учебния процес дейности, като чатене или игри, което води до по-лоши учебни резултати. Проблемът с разсейването и неефективното използване на ИКТ в образованието е отбелязан от множество изследвания, които подкрепят мнението, че без целенасочена употреба и адекватен контрол, технологиите могат да навредят на учебния процес повече, отколкото да помогнат.

Някои учители виждат в ИКТ полезен инструмент за подпомагане на учебни изследвания, докато други смятат, че те водят до повърхностно учене и отклоняват вниманието на учениците. Повишаването на ангажираността чрез ИКТ зависи от методите на преподаване и възможностите за прилагане на дигитални технологии в клас. Въпреки че някои изследвания показват, че предпочитанието към дигитално обучение

може да води до по-висока ангажираност, липсата на възможност за неговото прилагане може да намали интереса на учениците към ученето.

Освен това, ефективността на ИКТ в образованието зависи от уменията на учителите да избират подходящи технологии и да управляват непланираните и невидими въздействия на технологиите в училищната среда. Те могат да бъдат разглеждани и като ефект на „скритата учебна програма“, доколкото тя се изразява в “неявни и непланирани, невидими послания на образователните практики и организацията на училищното пространство, чието влияние твърде често се оказва по-силно и по-важно от планираните обучителни дейности” (Pieva-Trichkova & Boyadjieva, 2019: 35). Изследванията показват, че въздействието на ИКТ в образованието зависи от контекста и начина на използване, като са необходими повече задълбочени изследвания за разбиране на техните планирани и непланирани ефекти.

Част втора: Теоретични ориентири

1. Социални и образователни неравенства

1.1. Основни подходи към изследване на социалните неравенства

Социалните неравенства произтичат от различни социални характеристики, като доход, образование, професия, които според много изследователи групират хората в различни социални слоеве или класи. Тези предпоставки довеждат до разграничения между групите и индивидите в тях, което създава неравенства.

Според Георг Зимел (1998: 205 цитиран в Маринова, 2010: 70), „[к]онцептуализирано в категорията “взаимодействие” неравенството може да се схваща като “структурирано събитие” или “накъсана структура”. Например, бедният, който е напълно изключен от процеса на даване и получаване, не участва в социалните взаимодействия, което го поставя в състояние на абсолютна изключеност, а не на неравенство. Неравенството изисква активно участие и взаимодействие, където и двете страни имат равноправно участие. Зимел подчертава, че неравенството произтича не толкова от липсата на притежания, колкото от сравнението с други, които притежават тези блага.

Пиер Бурдийо има значителен принос към разбирането на социалните неравенства чрез концепцията за капитал. Според него, “[с]оциалното пространство е конструирано така, че агентите и групите са разположени в него в зависимост от позициите си в статистическите разпределения според двата принципа на диференциация, които в най-напредналите общества...са без съмнение най-действащи - икономическият капитал и културният капитал. Оттук следва, че агентите имат толкова повече общо помежду си, колкото са по-близки по тези две измерения, и толкова по-малко, колкото са по-отдалечени” (Бурдийо, 1997: 23-24). Това води до различия в социалните позиции и определя възможностите и практиките на индивидите. Бурдийо въвежда понятията хабитус и поле за описване на взаимодействието между индивидуалните схеми на действие и социалните структури. Хабитусите са „трайни и преносими схеми на възприятие, оценка и действие“, а полетата – „системи от обективни отношения“ (Бурдийо и Вакан, 1993: 76).

Ключов момент в анализа на Бурдийо е идеята, че социалните пространства са сцени на властови борби, където агентите се съревновават за ресурси и признание. Това води до постоянни промени в социалните позиции и структури. Бурдийо подчертава, че социалната реалност съществува и в материалния свят, и в субективните възприятия, като хабитусът е ключът за разбиране на тази двойна реалност (Бурдийо, 1997).

Авторът разглежда социалните полета като мрежи от обективни отношения между различни социални позиции, като училищната система, държавата, и други, които се регулират от собствени логики и правила (Бурдийо и Вакан, 1993). В тези полета агентите се съревновават за влияние, използвайки различни видове капитал или властови ресурси, като икономически, културен и социален капитал. Капиталът определя позициите на агентите в полето и влияе върху техните взаимоотношения и възможности за утвърждаване. Бурдийо подчертава, че образователното поле има своя специфика и история, което го отличава от другите полета с уникални "правила на играта". В този контекст, различията в притежаването на капитал сред учениците оказват влияние върху техните образователни възможности и успехи. Освен това, икономическата логика и стремежът към максимизиране на човешкия капитал проникват в образователното поле, водейки до сегрегация и укрепване на социалните неравенства. Някои автори като Л. Деянова определят икономиката като задвижвана от иновации, но в съвременността и навлизането на свръхмодерните технологии научните капитали все по-бързо стават добавена стойност в полето на икономиката (Деянова, 2020).

Понятието за капитал може да бъде разбрано най-добре чрез разглеждане на видовете капитал – икономически, културен и социален. Икономическият капитал се разбира като “частна собственост върху средствата за производство” (Бурдийо, 1997: 34). Културният капитал съществува в три различни форми: инкорпорирано състояние, обективирано състояние и институционализирано състояние. “Инкорпорираното му състояние се отнася до дълготрайни нагласи на ума и тялото, обективираното - културни стоки като картини, книги, музикални инструменти” и др., а институционализираното това са образователните квалификации (Bourdieu, 1986: 243). Културният капитал включва образование и културни умения, които могат да се превърнат в социално признание и престиж. Социалният капитал се състои от мрежата от отношения, които индивидът може да мобилизира за своите цели. “Обемът на социалния капитал, притежаван от даден агент, зависи следователно от обхвата на мрежата от връзки, които той може ефективно да мобилизира, и от обема на капитала... притежаван като собствен от всеки от онези, с които агентът е свързан” (Бурдийо, 2003: 69). Всички тези видове капитал могат да функционират като символен капитал, когато са признати и ценени от други агенти в полето. Всяко признато и прието като легитимно различие функционира като символен капитал, който носи дистинктивна печалба.

Необходимо е обаче да се открие още един ключов вид капитал, който обвързва ИКТ с други полета, а именно техническият капитал (Zhang, 2010). Той е дефиниран като структурна връзка между технологиите и другите социални агенти (Zhang, 2010: 1021). Независимо дали агентите разпознават тези връзки или не, те въпреки това ги ограничават и ръководят. Тази дефиниция се различава от гледната точка, при която технологиите са третираны като подкрепящи инструменти, които могат да бъдат използвани при социалните взаимодействия, и е използвана в емпиричния анализ.

1.2. От социални към образователни неравенства

Според Пиер Бурдийо, образователната система играе ключова роля във възпроизводството на социалните неравенства, като по този начин функционира като латентен механизъм за поддържане на статуквото и социално-икономическите различия. Неравенствата в образованието не се определят само от индивидуалните способности или усилия на учениците, но и от техния социален и икономически произход, културна среда, и най-вече от културния капитал, предаден в семейството. Хабитусите, които децата наследяват от семействата си, се утвърждават и възпроизвеждат в образователния

процес, ограничавайки възможностите за социална мобилност (Бурдийо, 2010). Така училището не само, че не успява да изравни шансовете за успех между децата от различни социални групи, но често допринася за задълбочаването на съществуващите неравенства.

Социалните неравенства са изследвани и анализирани през призмата на влиянието им в образователната сфера и от Реймон Будон (Будон, 2012). Будон анализира социалните неравенства в образованието, като разграничава първични ефекти, свързани с успеха в училище зависим от социалния статус, и вторични ефекти, произтичащи от родителския избор на училище. Въпреки демократизацията на образованието, социалната мобилност и равенството на обучителните възможности остават стагниращи, като образователните и социалните неравенства са взаимосвързани и водят до различни житейски пътища.

1.3. Образователните неравенства в огледалото на международните емпирични изследвания

Международните емпирични изследвания, фокусирани върху образователните неравенства, особено в контекста на българската образователна система, подчертават ключови аспекти, свързани с въвеждането и интеграцията на ИКТ в образованието. Програмата за международна оценка на учениците (PISA) на Организацията за икономическо сътрудничество и развитие (ОИСР) определя образователните системи като справедливи, когато успехите на учениците са зависими повече от личните усилия, отколкото от контекстуални характеристики като етническа и социално-икономическа принадлежност. Резултатите от PISA показват значителна зависимост между образователния статус на родителите и типа училище, в което учениците се обучават, с особено внимание към професионалните училища и техните ученици с по-ниски социално-икономически показатели. Изследванията откриват значителна социална сегрегация в образователните системи, която влияе на образователните постижения на учениците и увеличава социалните различия. Тази сегрегация често е резултат от родителски избор, водещ до разделение на учениците по социално-икономически характеристики в различни типове училища, което на свой ред води до различни образователни възможности. Страната ни се изтъква сред страните с най-голяма разлика в постиженията на учениците, свързана с типа на училището и социално-икономическия статус, което подчертава възприятието за "най-несправедливата" образователна система

от гледна точка на равенство на възможностите в сравнение с други европейски държави.

Важно е да се отбележи, че хоризонталната диференциация в образованието, която представлява различните типове училища с различен учебен план и бъдещи перспективи за учениците, играе значителна роля в увеличаването на образователните неравенства. Тези различия създават неравномерна образователна среда, която не само се различава по качество и престиж, но и влияе на мотивацията и бъдещите решения на учениците. Последващи анализи подчертават ключовата роля на социалната сегрегация и хоризонталната диференциация, а също така и регионалните неравенства в създаването на различия в уменията между учениците, които са критични за икономическия растеж и развитие на дигиталните умения.

2. Дигиталните технологии като социален деец

2.1. Теорията за дееца-мрежа

Бруно Латур, френски изследовател, философ и социолог, предлага иновативен поглед върху социалното, фокусирайки се върху връзките и отношенията между дейците вместо традиционните структури и категории (Латур, 2007). Той разграничава "социологията на социалното", която вижда социалното като статичен материал, от "социологията на асоциациите", която подчертава динамичните процеси на асоциация и реасоциация, създаващи социални връзки. Латур развива теорията за дееца-мрежа (ТДМ), която подчертава ролята на човешките и нечовешките елементи в образуването на социални и научни факти, отхвърляйки идеята за съществуването на предварително зададени "социални обяснения". Латур прилага този подход в различни области, включително в изучаването на научни лаборатории, показвайки как научните факти са социално конструирани чрез ежедневни практики и взаимодействия.

2.2. Потенциал на основни понятия от теорията за дееца-мрежа за изследване на дигиталните технологии в образованието

За целите на дисертационния труд е необходимо да бъде открит евристичният потенциал на основни понятия в ТДМ, с оглед на приложимостта им за изследване на дигиталните технологии в образованието. Анализът на следващите части разчита основно на понятието за превод, което е ключово за ТДМ, поради това и частта

акцентира върху него, въвеждайки и още няколко понятия, които са ключови за парадигмата, като особено внимание е насочено и към понятието „инскрипция“.

Инскрипцията се отнася до създаването на технически и социални аранжimenti, които улесняват или ограничават взаимодействията в образователния процес. От друга страна, преводът обяснява как различни дейци, човешки и нечовешки, се свързват и създават мрежи, които променят образователния контекст (Latour, 1992 цитиран в Carroll, 2014). Преводът е процес, който, за да бъде успешен (което не е гарантирано), се характеризира с четири основни етапа. Проблематизацията е първият или прелиминарен етап в процеса на превод, където един или повече дейци се стремят да предефинират мрежата, в която са въввлечени. При втората стъпка от превода, тази на заинтересоването, контролиращите дейци се стремят да стабилизират идентичностите на останалите дейци в мрежата, според това как са ги дефинирали в първия етап. Третата стъпка от превода е вписването (enrolment). Ако дейците биват заинтересовани с помощта на устройството за заинтересоване, те биват вписани в мрежата. *Мобилизацията* е финалната стъпка, но не на последно място по важност. Тя се основава на превръщането на дейците в мрежата в съюзници и реализирането на тази им роля, с цел заинтересоване на още допълнителни дейци, което впоследствие да доведе до разширяване на мрежата (Callon, 1984).

Ключови понятия за дисертационния труд са и понятията “посредник” (intermediary) и “медиатор” (mediator), (Латур, 2007). Посредникът е просто заместител, който прави онова, което всеки друг на негово място би правил, и представлява сбор от съставните си части. Медиаторът, от своя страна, добавя нещо от себе си в хода на взаимодействието и по този начин непрекъснато го променя и трансформира (Latour, 1999, 2002, цитиран в Sayes, 2014).

ИКТ са „нечовеци“ според ТДМ. Затова е важно да се подчертае какво представляват нечовешките дейци, друго централно понятие за дисертационния текст. „Нечовеците“ (виж Латур, 2007: 12) се възприемат като медиатори. Нечовешките дейци притежават действеност, влияеща върху социалните взаимоотношения, а не са просто пасивни посредници. Необходимо е също така да се посочи, че в късните си работи Латур акцентира върху понятието „асемблаж“. Асемблажите представляват съвкупността от множество асоциации, доколкото асоциациите, от своя страна, са връзките между дейците в мрежата, съставляващи „социалното“.

Не на последно място е важно да се посочи понятието мрежа. Бруно Латур обяснява ползването на думата мрежа с оглед на това, че е особено подходяща за

описване на обществените свързвания. “Вместо да се мисли в посока на две или три измерения, сфери или други обекти, при мрежата се мисли за точките, които имат толкова измерения, колкото и връзки” (Latour, 1996: 370).

2.3. Изследвания на образованието през призмата на теорията за дееца-мрежа

Изследванията в рамките на ТДМ на образователни практики, като например дистанционното консултиране в медицината или учебните дейности в класните стаи, подчертават сложните взаимоотношения и взаимодействия между различни дейци, включително и технологии. Тези изследвания разкриват как знанието се мобилизира и преобразува в процесите на обучение, като се обръща внимание на „системите от фрагментирани знания“, в които участниците трябва да навигират и да взаимодействат. Подходът на ТДМ позволява да се осмисли технологията в образованието не само като инструмент, но и като активен участник, който променя и обогатява педагогическите практики.

Понятията като „киборг“ и стандарти в образованието допълнително разширяват разбирането за взаимодействията в образователната мрежа, като показват как човешките и технологичните дейци сътворяват смесени идентичности и практики. Прилагането на ТДМ в образованието разкрива динамичната и взаимосвързана природа на обучението, където стандартизацията и оценката се превръщат в механизми за трансляция и мобилизация на знание, показвайки важността на анализа на образователните практики през призмата на мрежата от взаимодействия между разнообразни дейци.

Тара Фенуик и Ричард Едуардс (2010) разглеждат теорията за дееца-мрежа (ТДМ) като важен инструмент за анализ на образователните стандарти и начините, по които те придобиват и поддържат стабилност чрез различни асоциации. ТДМ предлага нов поглед към стандартите, разкривайки възможностите и хетерогенността, заложен в тях, които често остават скрити в традиционните анализи. Според тази теория, стандартите не са фиксирани и непроменливи, а динамични и податливи на различни интерпретации и приложения, което позволява по-голяма гъвкавост и разнообразие в образователните практики.

ТДМ също така предоставя рамка за разбиране на важността на образователните реформи и начина, по който те се осъществяват чрез мрежи от взаимодействия между различни социални дейци. Тази теоретична перспектива подчертава гъвкавостта и несигурността на образователните процеси, като открива възможности за иновации и

промяна в учебната практика. Важно е да се подчертае, че успехът на образователните реформи зависи от способността на мрежата да включва и мобилизира различни дейци в подкрепа на промените.

2.4. Изследователска перспектива към социалните и образователни неравенства през призмата на ТДМ

Прегледът на литературата по темата за социалните и образователните неравенства подчертава няколко основни видове неравенства, които оказват значително въздействие върху достъпа до образование и образователните постижения на децата. Тези неравенства включват различията в социално-икономическия статус на семействата, ресурсите на различните училища и образователните ресурси между различните населени места. Те не са изолирани едно от друго, а са взаимно свързани и взаимно се усилват. От социологическа гледна точка същественият въпрос е доколко тези неравенства се превръщат в образователни неравенства между учениците, произхождащи от семейства с различен социално-икономическия статус, образователни неравенства според типа училище, както и образователни неравенства според населеното място.

Социологическите теории на Пиер Бурдийо и Раймонд Будон предлагат рамка за разбиране на въпросите, свързани с образователните неравенства, като акцентират върху ролята на културния и социалния капитал, както и на хабитуса, като ключови фактори, влияещи върху образователните постижения. Прилагането на теорията за дееца-мрежа на Бруно Латур позволява допълнително да се изследва взаимодействието между човешки и нечовешки дейци в образователния процес, което може да допринесе за създаването и промяната на мрежи в образователното поле и да разкрие как технологичният капитал влияе върху образователните възможности и постижения.

Неравенствата в образователната система между различните училища и региони се отразяват на различията в социално-икономическия статус и културния капитал на семействата, което води до различия в образователните възможности и постижения между учениците. Важно е да се подчертае, че тези образователни неравенства могат да бъдат възпроизвеждани и дори задълбочени в училищната среда, като това включва както първичните ефекти, свързани с успеха на учениците в училище, така и вторичните ефекти, свързани с родителския избор на училище.

3. Дигитални технологии и образователни (не)равенства

Въвеждането на дигиталните технологии в образованието поражда нови видове неравенства между учениците, които надхвърлят традиционното разбиране за дигиталното разделение, ограничено до достъпа до технологии и интернет. Тези неравенства, известни като дигитални неравенства, включват различия в качеството и типа на използваните технически средства, автономността на употреба, уменията за ефективно използване на технологиите, социалната подкрепа при използването им, както и различията в целите за използване на интернет (DiMaggio & Hargittai, 2001). Тези измерения влияят директно на опита на потребителите в интернет, видовете дейности, които предприемат онлайн, и ползите, които извличат от дигиталните интеракции.

Качеството на техниката определя ефективността на дигиталното участие, докато автономността на употреба се фокусира върху свободата и независимостта при използването на интернет. Различията в уменията за използване на интернет определят когнитивния достъп до информация и ефективността на сърфирането онлайн. Социалната подкрепа играе критична роля в улесняването на достъпа и използването на технологиите, а целите на употреба разкриват мотивациите и амбициите зад онлайн активностите.

В контекста на образованието, дигиталните неравенства могат да възпрепятстват или подобрят образователните възможности и резултати в зависимост от това как учениците използват технологиите за учене. Наличието на компютърни умения и достъп до интернет в дома са свързани с по-добри образователни постижения, като това се наблюдава особено сред учениците от семейства с по-висок социално-икономически статус. От друга страна, начинът на използване на технологиите в училище и у дома варира, като в началото въвеждането на компютри в училищата често се е оказало педагогически неефективно поради липсата на подготвеност на учителите да интегрират технологиите в учебния процес. Изследванията също така подчертават, че дигиталните неравенства отразяват и засилват съществуващите социални структури, като високостатусните групи имат тенденция да извличат повече ползи от своите онлайн дейности в сравнение с по-нискостатусните.

Изследванията показват, че въвеждането на дигитални технологии в образованието може да допринесе за разширяването на съществуващите социални и образователни неравенства. Учениците от семейства с нисък социално-икономически статус често са в неравностойно положение поради ограничения достъп до съвременни

технологии и интернет. Това ги лишава от възможности за самообучение, комуникация онлайн и участие в дигитални дейности, които могат да обогатят техните учебни и социални умения. В същото време, децата от семейства с висок социално-икономически статус често притежават дигитални умения, които надвишават учебната програма и дори знанията на някои учители, което създава предизвикателства в стандартната образователна среда.

Направеният анализ показва, че дигиталното разделение се отнася до неравенствата не само по отношение на достъпа, но също и по отношение на употребата (притежаването на умения за употреба) и резултатите (ползите) от тази употреба. Именно тези три вида неравенства очертават перспективата, през която са анализирани данните от проведеното авторово емпирично изследване на начина на функциониране на електронните дневници в три типа средни училища в страната.

Част трета: Проблематизация на образованието. Дигитални технологии, конструиране на образователната среда и (въз)производство на образователни (не)равенства

1. Дигиталните технологии в средното образование в България

В тази част на дисертацията е направен опит да се проследи процеса по проблематизация в рамките на образователния процес от страна на контролиращия деец – Министерство на науката и образованието (МОН). С други думи, тук се показва прелиминарната стъпка в процеса на превод, в който МОН се стреми да дефинира, на този етап на хартия, мрежата, която контролира, както и идентичностите на останалите дейци предварително вписани в нея – училища, документи, институции, родители, училища, ученици и т.н. Основавайки се на това, в следващите части е направен опит да се демонстрира как на базата на тези предварителни дефиниции се осъществяват следващите стъпки в процеса на превод – заинтересоване и вписване – разгледани през няколко емпирични случая.

През последните години, особено в контекста на COVID-19 пандемията, българското образование претърпя значителна трансформация с преминаването към онлайн обучение. Тази промяна бе наложена от мерките за социално дистанциране и затварянето на училищата, което изискваше училищата и учениците бързо да адаптират своите учебни методи и да преминат към използването на онлайн платформи за

комуникация и обучение. Въпреки че много училища преди пандемията вече бяха въвели определени технологии в учебния процес, извънредната ситуация подчерта различията между училищата по отношение на технологичната готовност и способността да се приспособят към дистанционно обучение.

В отговор на нуждата от модернизация на образователната система и подобряване на качеството на образование, българското правителство и Министерство на образованието и науката (МОН) предприеха редица инициативи за внедряване на ИКТ в училищата. Тези инициативи включват разработването на национални стратегии и програми за оборудване на училищата с компютри и интернет, включване на ИКТ в учебните програми и развитие на уменията на учителите в тази област. Въпреки положените усилия, предизвикателствата като липсата на достатъчно онлайн образователно съдържание и необходимата подготовка на учителите за ефективно използване на ИКТ в образованието остават. На практика, преминаването към дистанционно обучение разкри и потенциала на тази форма на обучение, но също така подчерта необходимостта от допълнителни инвестиции в технологичната инфраструктура и обучение на учители и ученици за използването на дигитални устройства и платформи за обучение.

В изследване, проведено от Института за изследвания в образованието, е оценено въздействието на дистанционното обучение, въведено в България поради COVID-19, върху ефективността на училищното образование. Оценката анализира нивото на достъп до интернет и технологии както в училищата, така и у дома, подготовката и уменията на учителите за преподаване в дигитална среда, и въздействието на обучението от разстояние върху учениците и техните семейства. Един от основните изводи е, че голяма част от училищата и учителите разполагат с необходимото оборудване и достъп до интернет, но има значителни различия в подготовката и ангажираността на училищната общност в дистанционното обучение (Институт за изследвания в образованието, септември 2020).

Въпреки наличието на технологии и интернет, оценката подчертава слабата ангажираност на училищната общност и несъответствието между очакванията за ефективност и реалните резултати от дистанционното обучение. Само малък процент от учителите са включили иновативни методи в преподаването си, а учениците и техните родители изпитват трудности с адаптацията към новия формат на обучение. Институтът констатира необходимостта от допълнително обучение и подкрепа за учителите, както

и за по-активно включване на родителите в учебния процес. Резултатите от изследването подчертават значението на интеграцията на ИКТ в образованието, но също така разкриват предизвикателствата и ограниченията, свързани с прехода към дистанционно обучение, особено в контекста на запазване на образователната ефективност и намаляване на социалните неравенства (пак там).

Докладът на Института за изследвания в образованието и анализът на МОН от юли 2021 г. разглеждат последиците от обучението от разстояние през учебната 2020/2021 година в България, като акцентират върху адаптациите, предприети за осигуряване на синхронно и асинхронно обучение (МОН, 2021). Въпреки постигнатите резултати без значителни сътресения в провеждането на национални изпити и оценявания, се подчертава психическото напрежение при учениците и учителите и повишеният риск от дезангажираност при учениците. Намаляването на ангажираността и мотивацията се сочат като основни причини за неефективността на дистанционното обучение. Допълнително, докладът изтъква проблемите пред уязвимите групи ученици, които се сблъскват с допълнителни предизвикателства за достъп до образование поради липса на подходящи ресурси и подкрепа в домашна среда. Тези наблюдения подчертават нуждата от адресиране на социалните и образователните неравенства, усилени от пандемията и дистанционната форма на обучение.

В допълнение е необходимо да се подчертае, че електронният дневник не е анализиран в никой от цитираните доклади, с изключение на едно споменаване в анализа на МОН във връзка с повишения брой неизвинени отсъствия с близо 70% спрямо предходната година, като данните са извадени от електронните дневници на училищата в страната (пак там).

1.1. Електронен дневник и платформи за обучение от дистанция. Анализ на нормативната рамка

Въвеждането на електронните дневници в българските училища започва през 2017 г., като платформата *shkolo.bg* се утвърждава като водеща сред използваните платформи. Този процес е предшестван от нормативни уредби и стимули за училищата да преминат към дигитализация на учебния процес. Стратегическите документи на МОН от 2016 г. и следващите години определят рамката за въвеждане и подкрепа на електронните дневници, целящи модернизацията на образователния процес и намаляване на административната тежест за учителите. Електронните дневници

предлагат редица функционалности, като възможност за обмен на учебно съдържание, пряка комуникация между учители и родители, и интеграция на резултати от официални оценявания.

През учебната 2022/2023 г., МОН налага изискването всички училища да използват електронни дневници, предоставяйки свобода на избор между различните доставчици на такива услуги. Целите за въвеждането на електронни дневници включват намаляване на бюрокрацията, повишаване на ангажираността на родителите и учениците към учебния процес, като се използват съвременни технологии за улесняване на взаимодействието и мотивацията в образователния процес. Въпреки ясно изразените цели от страна на доставчиците на електронни дневници, липсват конкретни оценки на въздействието и анализи от страна на МОН относно ефективността и възприемането на тази иновация от всички участници в образователния процес, особено сред уязвимите групи.

2. Дигитални технологии, социални и образователни (не)равенства – емпирични изследвания

2.1. Аналитична и изследователска стратегия

Анализът използва теоретични рамки за изследване на технологичните ефекти в образованието в България, с акцент върху неравенствата. Следва подхода на Бурдийо за разглеждане на различни социални позиции в образователното поле и тяхното отношение към дигиталните технологии, като демонстрира как тези отношения са обусловени от социалната позиция на участниците. Чрез анализ на три различни случая се показва как различните типове социални позиции в образованието влияят на начина, по който технологиите се възприемат и използват. Във втория анализ (микро ниво) се разглеждат ефектите от въвеждането на нови дигитални устройства и платформи в образователната система и как те са приети или отхвърлени от различните дейци. Подходът подчертава ролята на дигиталния дневник като средство за натрупване на образователни капитали, в зависимост от социалната структура и местоположение на училищата.

Анализът разчита на понятието за превод. С използването на този аналитичен инструмент се цели да се преобърне перспективата към МОН като контролираща образователната мрежа деец. Превод служи в известна степен и за структуриране на

анализа. Той започва с първа стъпка дефиниране, където се анализира как контролиращият мрежата деец дефинира “на хартия” идентичността на дейците в мрежата. В тази част се описва какви очаквания спрямо тях има от страна на МОН.

Въпреки че теоретичната рамка на Бруно Латур позволява да се анализират дигиталните технологии като социален деец, нейното приложение при анализиране на йерархични институционални системи със съществуващи значими неравенства, изключване на определени групи и маргинализация, каквато е българското образование, не може да бъде механично и безкритично. С оглед на това, както вече бе посочено, се използва и теоретичният апарат на Бурдийо, който позволява фокусиране върху социалните и образователни неравенства. Използването на един и същи набор от понятия за анализ на трите случая предоставя възможност те да бъдат съпоставени и сравнени, така че да се направят валидни изводи.

2.2. Методология на теренното изследване

Дисертационният труд изследва ролята на електронните дневници в българските средни училища, анализирайки как те трансформират образователния процес и взаимодействията между участниците в него. Емпиричното изследване се фокусира върху въпроси като трансформацията на образователния процес чрез дигитализация, въздействието на социалните неравенства на интегрирането на електронните дневници и как те влияят на достъпа и ангажираността към образованието. Изследването разглежда също така и възникването на нови "дигитални неравенства" и промени във властовите отношения в образователната сфера в резултат на интегрирането на електронните дневници.

В периода октомври 2021 – октомври 2022 са посетени три училища, които се разграничават по следните показатели: етап на обучение (средно училище/гимназия), географско разположение от гледна точка на област и населено място (голям град, село), среден успех от държавните зрелостни изпити (ДЗИ) по български език и математика за учебната 2019/2020 г., използване на дигитални технологии и електронен дневник в училището, както и социално-икономически статус на населението в населеното място и региона, представен чрез различни индикатори.

Данните, публикувани на сайта на НСИ, очертават разликите в социално-икономическата ситуация в трите селектирани региона във връзка с анализа на случаи. Представени са данни за 2021 и 2022 г., тъй като през тази година е проведено теренното

изследване, но разликите се запазват и през 2023 г. Доходите на домакинствата (икономическият капитал) варират според областите, селектирани за трите случая на анализ, като най-висок е средният общ доход на домакинствата в третата област, а най-нисък в първата. Сходна е и ситуацията по отношение на дела на населението в риск от бедност или социално изключване. Най-висок е в област случай 1, а най-нисък в третата област. От дела на населението на 7 и повече години по различните степени на завършено образование (културен капитал), се вижда, че в първата община има по-висок дял на завършили основно и по-ниско образование, както и на завършили средно, съответно висшистите са най-малко. Същевременно във втория случай най-много са завършилите средно образование и се увеличава дялът на завършилите висше, а в третата община са най-много висшистите и най-малко тези с основно и по-ниско образование. Що се отнася до разпределението по етническа принадлежност, е видно, че в първата община дялът на ромите е значителен – 10%, за разлика от другите две общини.

На база на представените данни избраните училища могат да се характеризират като:

- Случай 1 “Изоставащо училище” – намиращо се в малко населено място, с нисък успех от ДЗИ, използващо електронен дневник и някои технологии, с нисък социално-икономически статус на населението, с маргинализирани групи от ромския етнос;
- Случай 2 “Среден тип училище” – намиращо се в голям град в страната, със средно ниво на успех спрямо останалите гимназии, използващо електронен дневник и някои дигитални технологии, със среден или смесен социално-икономически статус на населението в региона и населеното място;
- Случай 3 “Изпреварващо училище” – намиращо се в ключов областен град, с висок среден успех от ДЗИ, използващо електронен дневник, с висок социално-икономически статус на населението в града;

За анализа са използвани качествени методи, включващи изследване на случай в типологично избрани училища и тематичен анализ на форумни дискусии, като са проведени три интервюта с директори на гимназии; шест интервюта с учители и една фокус група с (шестима) учители; четири фокус групи с ученици от 9, 10 и 11 клас (с около 6-12 ученика в група); една фокус група с родители на ученици (петима) и едно

интервю с родител на ученик; шест попълнени въпросника от родители на ученици; едно интервю с представител на фирма, създава и поддържаща електронен дневник в българските училища. Този подход позволява детайлно изследване на различните перспективи и въздействието на електронните дневници в реалния контекст на учебната среда. Изследването подчертава гъвкавостта на метода за анализ на случай, даващ възможност за изчерпателно разглеждане на сложните аспекти на въведените технологии в образованието, както и за надграждане на предходни знания.

2.3. Основни резултати

Случай първи: Нереализиран превод и проваляне на заинтересоването

Социално-икономическа ситуация

В първия анализиран случай се разглежда „изоставащо“ средно училище в едно от най-големите села в Северозападна България, където социално-икономическата среда е изключително тежка поради висока безработица и ниските жизнени стандарти. Тази ситуация директно влияе на образователния процес и възможностите пред учениците. Социалната общност на това училище е хомогенна, характеризираща се с висока степен на уязвимост и бедност. Семействата с по-висок социален статус и икономическо положение са единични случаи и представляват изключения. Училището се сблъсква с предизвикателствата на високото ниво на текучество сред учениците, мнозина от които заминават със семействата си в търсене на работа в чужбина. Въпреки тези трудности, училището полага усилия да поддържа образователния процес активен и включващ, използвайки дарения и бюджетни средства за закупуване на необходимите материали и обувки за учениците от бедни семейства.

Поради особеностите на пазара на труда в населеното място, профилите в гимназията съответстват на типа професии, които се търсят, свързани основно с обработването на земеделска земя. В този случай можем да наблюдаваме почти в идеално-типичен вид пресъздаването на социалните неравенства от перспективата на конверсията на капитали, за която говори Бурдийо. Учениците са положени в социално поле, в което културните капитали се дефинират от големите местни земеделски производители. Думите на директора „Едва ли ще бъде променена професията, защото районът ни е такъв“ ясно показват, че поради социално-икономическата неразвитост на региона, структурната обусловеност на възможностите за професионална реализация на учениците се превръща в предопределеност, в своеобразно „впримчване“ на младите

хора в съществуващите социални структури и неравенства и по този начин във възпроизводство на съществуващите неравенства.

Училището се адаптира към локалните социално-икономически условия, като разработва програми, които отговарят на потребностите на местния пазар на труда, и си сътрудничи с местни фирми за осигуряване на практики за учениците. Така се стреми да осигури на учениците умения, които са търсени, и да им подобри шансовете за намиране на работа в региона. Въпреки усилията за поддържане на висока ангажираност и образователни възможности, общността се сблъсква с проблеми като отпадането от училище поради семейни обстоятелства, заминаване в чужбина или ранни бракове, особено сред уязвимите групи.

Случаят подчертава значението на училището като ключов фактор за преодоляване на социалните неравенства в образованието, но също така и ограниченията, пред които то се изправя в резултат на външни социално-икономически фактори. Училището се опитва да компенсира липсата на ресурси и да осигури равен достъп до образование за всички ученици, но среща трудности в преодоляването на структурните бариери, които продължават да възпроизвеждат социалните неравенства. Този подход не само отразява разбирането на директора за наличието на съществени структурни ограничения за повечето от семействата, които формират хабитуса на членовете им и техните възможности, но също така показва стремежа към преодоляване бариерите в образователното поле, които пречат на равния достъп до образование. Този анализ разкрива сложната взаимовръзка между образователната система и широките социално-икономически структури, подчертавайки необходимостта от комплексни подходи за адресиране на социалните неравенства в образованието.

Достъп на учениците и родителите до необходимите ресурси

Така описаната социално-икономическа картина в училището дава основание да се предположи, че неравенствата оказват влияние върху всички аспекти на образователния процес. Обучението от дистанция поради пандемията от COVID-19 създава необходимост от използване на технологии с цел базово участие в учебния процес, а същевременно в мрежата от дейци в образованието участват и електронните дневници като нечовешки социален деец, въведен по-рано. Ключово важно е как това се отразява на достъпа на учениците и техните семейства до необходимите образователни ресурси, а от там и изобщо до образование, в училища като описаното, където голяма част от

учениците нямат високи нива на икономически, социален и културен капитал и живеят в бедност. От съществено значение за включването на електронния дневник в мрежата от човешки дейци и създаването на свързвания и асемблажи между тях е наличието на умения у учениците и родителите за използване на електронни ресурси, а именно наличието на технически капитал, както и вътрешно усвоените схеми на възприятие, мислене и действие, които ги характеризират и определят тяхното отношение към образованието и социално-икономическите предизвикателства.

Характерна черта на хабитуса на преобладаващата част от родителите е тяхната незаинтересованост по отношение на образованието на децата им. По признанието на директора:

„имахме само няколко родители, които се вълнуват от това да влезе, да види детето...” [БГ1И_Д1]

Въвеждането на електронни дневници в образованието води до предизвикателства, свързани с навици и умения за тяхното използване. Способността на родителите и учителите да се адаптират към новите технологии е критична за успешната интеграция на тези инструменти в учебния процес. Въпреки предимствата на електронните дневници за незабавен достъп до информация, съпротивата срещу промяната и липсата на технически умения могат да забавят или ограничат тяхното въздействие в образователната система. В резултат, някои семейства практически са изключени от образователния процес и вече няма как да следят необходимата информация, която преди са виждали на хартия. Важно е да се отбележи, че процесите на заинтересоване и трансляция, които включват преговори и адаптации, са ключови за преодоляването на тези препятствия и за улесняване на приемането на новите технологии от всички засегнати страни. Учителите споделят:

“Значи разликата между хартиен и електронен бележник на ученика...за родителите искам да кажа, няма никаква разлика. Както едно време, когато си имахме хартиените бележници, написваме по 100 оценки, никой не ги подписва и никой не ги поглежда. Същото е и сега.”... “Тук не е фактор определящ въобще. Ти ако не си заинтересован и на хартия, и на камък, и на дърво и на папирус...абсолютно никаква разлика.” “Ами ние го ползваме, но то в реда на мислите относно родителите, тези отзиви и такива неща, те са за тях, сега те просто не гледат нищо.”

Липсата на технически и икономически ресурси в някои училища подчертава необходимостта от адресиране на "дигиталните неравенства", които могат да засилят съществуващите социални разлики в достъпа до образование. Не се очертава значима разлика в мненията на различните участници. Въвеждането на електронните дневници предизвиква нужда от рефлексия върху това как технологиите се интегрират в учебния процес и как те влияят на взаимодействията между учители, ученици и родители, особено в контекста на училища с ограничени ресурси. Наличието на технически капитал – уменията и ресурсите за използване на технологии – е от решаващо значение за включването на уязвими групи в образователния процес.

Същевременно фактор, влияещ върху това до колко информацията в електронния дневник се проследява редовно и дали активната страна са учениците и(ли) родителите им (реално човешките дейци, които взаимодействат с нечовешкия деец електронен дневник), е и възрастта на учениците. Различните участници в изследването споделят, че по-голям дял родители следят електронния дневник, докато децата им са по-малки до 4 клас, а след това отговорността е на учениците. За различните възрасти обаче няма дефинирани различни функции на електронния дневник.

Платформи за обучение от дистанция

Въведените електронни дневници и обучението от разстояние през пандемията подчертават значението на технологиите в образователния процес, като едновременно разкриват и дълбоките социално-икономически неравенства, които влияят на достъпа до образование. Използването на електронни дневници не е довело до значителни промени в учебния процес по време на пандемията, тъй като техните функции вече са били част от ежедневието на училището. Сериозно предизвикателство обаче представлява необходимостта от обучение от разстояние и адаптацията към различните онлайн платформи, което изисква активната подкрепа и намеса на семействата, за да участват учениците ефективно в учебния процес.

Някои технически трудности и високите разходи свързани с интеграцията на виртуални класни стаи в платформата Школо, са затруднили плавното протичане на обучението от разстояние. Що се отнася до различните видове платформи, които се използват, интегрираната виртуална класна стая в Школо не е широко използвана в това училище. В началото е изпробвана по инициатива на директора, но се е оказала твърде скъпа, а същевременно учителите споделят, че интернетът бързо е свършвал (използвани

са устройства с ограничен ресурс) и употребата е била по-сложна. Наличието на различни технически проблеми при употреба на платформата, съчетано с високата цена, прекъсвания или дори прехвърляне в друга класна стая внезапно при друг клас, изключват тази функционалност от употребяваните в училището.

Социално-икономическата ситуация на семействата играе критична роля за успешното включване в обучението от разстояние. Липсата на необходимите устройства и интернет връзка, както и недостатъчните умения за използването им, поставят децата от уязвими семейства в неравностойно положение. Това подчертава необходимостта от целенасочени усилия за преодоляване на тези бариери, включително и ролята на образователните медиатори, които действат като важен мост между училището и семействата, особено в контекста на общности с нисък социално-икономически статус.

Въпреки предизвикателствата, свързани с обучението от разстояние, съществува общо съгласие сред учителите, родителите и учениците, че присъственото обучение е по-предпочитано и ефективно. Това отразява разбирането, че въпреки потенциала на технологиите да подобряват достъпа до образование, лице в лице взаимодействието остава ключово за качествено обучение и развитието на учениците.

Комуникация и контрол

Комуникацията в образователната мрежа, включваща човешки и нечовешки дейци като електронни дневници, играе ключова роля за стабилизирането и реформирането на мрежи и за създаването на асемблажи. Въпреки това, в разгледания случай на „изоставащо“ училище, комуникацията чрез електронен дневник и платформи за обучение от дистанция не се осъществява ефективно, като родителите остават пасивни участници и предпочитат традиционни методи за комуникация като лице в лице или телефон. Този недостиг на активност и ангажираност показва неуспеха на процеса на трансляция, при който електронните дневници не успяват да се утвърдят като значими дейци в мрежата, водещи до липса на ефективна комуникация между родителите и училището през тези канали.

Анализът разкрива сериозни структурни проблеми и наличието на „дигитални“ неравенства, като липсата на ангажираност и неефективната комуникация през електронните дневници усилват разкъсването на връзките между училището и семействата с нисък социален статус. В същото време, предложението за интеграция на допълнителни функции, като възможност за телефонна комуникация през електронния

дневник, би могло да подобри взаимодействието, но съществува съпротива към такива промени, основана на текущите възприятия и навици на родителите и учителите.

Специално внимание е обърнато на факта, че въпреки потенциала на електронните дневници да подобрят достъпа до образователния процес и да улеснят контрола от страна на родителите, в социална среда с нисък социален и икономически статус тези технологии всъщност могат да допринесат за увеличаването на образователните неравенства. Практическото неучастие и липсата на мотивация за използване на дневника като инструмент за комуникация подчертават необходимостта от разработването на стратегии, които да се съобразяват с конкретния социално-икономически контекст и да преодоляват съществуващите бариери за ангажиране на родителите и учителите.

Анализът на първия случай показва, че на практика при него не се създава реална нова мрежа от човешки и нечовешки дейци и електронните дневници изключват определени семейства от образователния процес. Предвид приоритизирането на достъпа до икономически капитал за семействата, електронните дневници не подобряват достъпа до резултатите и заинтересоваността от образователния процес, а възпроизвеждат – и дори усилват – разкъсването на връзките между училището и семействата с нисък социален статус. Поради това в социална среда, в която преобладават семейства с нисък социален статус и ограничени икономически, културен и технически капитал, електронните дневници функционират като механизъм за превръщане на социалните неравенства в образователни и по този начин за легитимирането им, съответно процесът на превод се проваля.

Случай втори: Разпокъсана мрежа, не-човекът медиатор, нереализиран превод, но налична възможност за намаляване на влиянието на социалните неравенства

Социално-икономическа ситуация

Анализираният втори случай представя средно училище – професионална гимназия по електротехника и електроника, разположена в голям град в Югоизточна България, като пример за „среден тип“ образователно заведение. Градът с население от около 210 720 жители, е идентифициран като важен икономически и индустриален център, със силно присъствие на производството на електроника, рафинирани нефтопродукти, както и развит туристически сектор. Гимназията предлага разнообразие от специалности, включително медицинска техника, електрически инсталации, телекомуникационни

системи, и компютърни технологии, като се фокусира върху дигиталните технологии и участва в множество проекти за дигитализация и иновации. Училището се стреми към повишаване на качеството на образованието чрез различни инициативи, включително обучение в областта на ИТ и чужди езици. Както е представено и от данните на НСИ по-горе, училището е със средно ниво на социално-икономическо развитие спрямо другите два случая, съответно групата ученици не е хомогенна според статус, образование на родителите и др.

Достъп на учениците и родителите до необходимите ресурси

Изследването подчертава ключовата роля на електронния дневник за включването на учениците и техните семейства в образователния процес. Въпреки че повечето семейства имат достъп до необходимите технологии, съществуват различия в техническите умения и възможности, което може да затрудни включването на някои ученици и да създаде нови форми на дигитално неравенство. Училището предприема мерки за намаляване на този разрыв чрез дарения с интернет и устройства и подпомагане на нуждаещите се семейства.

Случаят илюстрира важноста на притежавания капитал за възприятието и използването на електронни дневници в образователния процес. Семействата с по-висок икономически и културен капитал имат по-добър достъп до технологии и информация, което улеснява тяхното включване. В същото време, съществуващите социално-икономически неравенства и ограничения в технологичната грамотност могат да засилят разделението между семействата, подчертавайки ролята на образователното поле като пространство за състезание на различни интереси и капитали.

Платформи за обучение от дистанция

Във втория анализиран случай обучението от дистанция се оказва предизвикателство за много ученици, особено по отношение на практическите аспекти на образованието в професионалните гимназии. Трудностите в провеждането на практически уроци, като например работа с поялник, са изтъкнати като основен проблем, тъй като такива дейности се оказват почти невъзможни за осъществяване ефективно у дома през електронни ресурси. Допълнителни трудности са липсата на подходящи условия за учене в дома на някои ученици, където шумът и присъствието на други хора в стаята

затрудняват процеса на обучение. Въпреки това, обучението от дистанция предлага гъвкавост и възможност за участие от различни места, което някои ученици намират за положително, макар и да не допринася значително за повишаване ефективността на обучението.

Платформата за обучение от дистанция в Админ плюс не се използва активно, а в самото начало на дистанционното обучение са употребявани всякакви различни платформи като Google Classroom, Discord и Moodle, след което всички са започнали да използват Microsoft Teams.

В крайна сметка, и учениците, и родителите изразяват предпочитание към присъственото обучение, подчертавайки неговата важност за ефективността на учебния процес и социалната интеракция между учениците. Училището е подготвено да предостави лаптопи на нуждаещите се ученици в случай на следващи етапи на дистанционно обучение, което подчертава ангажираността на институцията към осигуряване на достъп до образование за всички ученици.

Комуникация и контрол

Комуникацията между учениците, учителите и директорите чрез електронния дневник е изтъкната като ключов елемент за изграждането на връзки в образователната мрежа, макар и да не се реализира пълноценно. Въпреки наличието на възможности за комуникация през платформата, тя се използва предимно за едностранно обявяване на информация от страна на училището, без активно участие или отговор от страна на родителите, което води до отслабване на връзките в мрежата. Учителите споделят:

“По принцип има възможност, да, за комуникация, съобщения се слагат, също всеки има възможност да си отбележи класни, контролни, такива неща, график колегите да си оправят или някакви други събития... Сега дали родителите ги четат и ги ползват, не мога да кажа.” “Да, методът на комуникация и тук е едностранен, тоест ние слагаме съобщенията и до там, няма възможност те да отговарят и да пишат.”

Няма разлика в мненията на учители, ученици и родители, като последните споделят, че електронните дневници не влияят на учебния процес, а само предоставят информация. Те отбелязват, че рядко или изобщо не използват дневниците за комуникация с учители. Този недостатък в комуникацията се отразява както върху

взаимодействията между хората, така и между човешките и нечовешките дейци в образователната система. Налице е изразена тенденция родители и ученици да се обръщат към алтернативни канали за комуникация като чат платформи, които не предоставят образователно съдържание като оценки или отсъствия, въпреки че електронният дневник предлага тези възможности.

От друга страна, анализът разкрива, че въпреки лимитираното използване на електронния дневник за комуникация, той играе роля в засилването на контрола над учебния процес, но това не е възприемано за негативен ефект. Бързият достъп до информация за оценки и отсъствия, който дневникът предоставя, се възприема като положителен аспект от родители и ученици, тъй като това увеличава видимостта на академичните постижения и допринася за по-добро ангажиране с учебния материал.

Случай трети: Възникваща мрежа и не-човекът като посредник

Социално-икономическа ситуация

Третият анализиран случай разглежда така нареченото "изпреварващо училище" – елитна езикова гимназия в голям и икономически значим град в Югозападна България. Училището се отличава с високи академични постижения на учениците си, особено на матурите, и играе важна роля в образователния контекст в региона. Градът се характеризира с висок брутен вътрешен продукт на човек от населението, добре развит пазар на труда и висока инвестиционна активност. Също така забележителен е високият дял на домакинствата с достъп до високоскоростен интернет. Както е видно и от данните на НСИ, представени по-горе, в третия случай учениците и техните семейства са с висок социално-икономически статус и са хомогенна група. Областта се откроява с благоприятна демографска картина и водещи показатели в образованието, което предполага силна основа за развитието на училището и неговите ученици. Гимназията работи по редица съвместни проекти с национални и международни организации.

Достъп на учениците до необходимите ресурси

Достъпът до необходимите ресурси е критичен за участието на учениците в образователния процес и успешната интеграция в мрежата от човешки и нечовешки дейци. В този контекст, семействата на учениците, обучаващи се в елитната гимназия, притежават достатъчно капитал, за да осигурят базов достъп до електронни ресурси и

интернет, което позволява на децата им да участват пълноценно в образователния процес. Въпреки това, от изследването става ясно, че нагласите и мотивацията на семействата играят ключова роля за активното използване на електронни ресурси като електронния дневник, който се е превърнал в посредник в образователната мрежа. Интересът и ангажираността на семействата с образователния процес на техните деца, както и адаптацията към съвременните технологии са от съществено значение за укрепването на връзките между училище и дом. Показателно е, че дори и при наличието на достатъчно ресурси, проблеми могат да възникнат поради липсата на подходящи нагласи или разбирания за употребата на електронния дневник, подчертавайки значението на образователната и технологична грамотност не само за учениците, но и за техните родители.

Платформи за обучение от дистанция

Обучението от дистанция, въведено в отговор на пандемията, е оказало влияние върху всички анализирани училища, включително и на елитната езикова гимназия от третия анализирания случай. Директорът на училището подчертава, че класическият метод на преподаване и присъственото обучение са по-ефективни и смислени в сравнение с онлайн формата. Въпреки това учителите отбелязват, че преминаването към дистанционно обучение им е позволило да усъвършенстват своите технически умения и да адаптират учебното съдържание към новата среда. Те споделят за положителния ефект от въведеното обучение от дистанция, включително увеличената възможност за самостоятелна работа на учениците и иновации в методите на преподаване и изпитване. Някои учители споделят:

“Значи за нас, учителите, е много по-добре. Сега за електронното обучение, аз ти признавам, че аз вече доста трудов стаж имам и съм към края на кариерата си, но аз ако не беше това онлайн обучение, нямаше да се науча да работя с Тиймс, с три-четири вече съм работила такива платформи. В училище само с Тиймс, но по други причини нали и нямаше да ги науча тези неща.”

Отговор на новосъздалата се потребност за обучение от дистанция е платформата, създадена от представителите на електронния дневник, която обаче е използвана от сравнително малък дял училища. Предпочитаната платформа за дистанционно обучение в случая се оказва Microsoft Teams, въведена от министерството, което отразява общия тренд и предизвикателствата, свързани с други платформи като

тази в Школо. Учениците в изследването не споменават използването на други онлайн платформи освен Teams, подчертавайки нейната доминираща роля в дистанционното обучение през периода на пандемия.

Комуникация и контрол

В третия анализиран случай, комуникацията чрез електронните дневници между учители, ученици и родители не се осъществява в значима степен, като това се обяснява със съзнателното ограничение от страна на директорите за предотвратяване на генерирането на излишен спам. Учителите посочват, че родителите отговарят на съобщенията, когато имат възможност за това, но честотата на комуникацията зависи от съдържанието на предадената информация. Въпреки активното следене на информацията в дневниците от страна на родителите, реалната двустранна комуникация се случва рядко. Възрастта на децата също играе роля за степента на родителско ангажиране в комуникационния процес. Електронният дневник се възприема предимно като инструмент за известяване за оценки и отсъствия, а не като платформа за активен диалог между училище и семейство. Дори и при наличието на технологични средства и функционалности, комуникацията зависи от социалните динамики и взаимоотношенията между различните видове капитал. Успехът в ангажирането на родителите и включването им в образователния процес чрез електронни дневници изисква разбиране и отговор на техните нужди и очаквания. Въпреки намерението електронните дневници да улесняват комуникацията и да бъдат интегрална част от образователната система, в практиката те често остават неизползвани за тази цел. Това подчертава нуждата от по-добра социална ангажираност и промяна в подходите за използване на технологиите за образователни цели, за да се постигне по-ефективна връзка между училището и семейството.

Темата за контрола в образователния процес е по-широко разисквана в третия анализиран случай спрямо останалите, но отново засилването на контрола не се възприема като негативен фактор. Според директора, ангажираността на родителите се е повишила във връзка с употребата на електронния дневник, а не толкова контролът. Достъпът до необходимата информация в реално време е основно предимство, което се е отразило положително.

Сравнителен анализ

Следвайки процеса на превод, чрез анализа на трите случая се демонстрират три различни сценария на превод: един, който напълно се проваля (МОН не успява да заинтересува локалните дейци); втори, в който частично успява (заинтересува дейците, но не достига до мобилизацията, последната стъпка в превода); трети, в който преводът е успешен. Различията в образователния и икономически статус на родителите и свързаните с тях неравенства в техния икономически, културен и социален капитал, както и възрастта на учениците, са фактори в образователното поле и влияят върху възникването на неравенства във възможностите за участие и ползите от образователния процес.

От сравнителния анализ се вижда, че електронните дневници сами по себе си не променят образователната среда и разликите между училищата в различните аспекти. Те не са въведени с оглед на постигане на нови образователни цели, а за да подменят хартиените дневници и бележници с електронна версия и по този начин да подобрят организацията на образованието и преди всичко връзките между училището и семейството и участието на родителите. Електронните дневници като вид ИКТ формално променят образователната среда като въвеждат нов нечовешки деец в нея. Тази промяна обаче не е просто техническа и социално неутрална. Въвеждането на електронните дневници не се осъществява като част от цялостна реформа на образованието и с отчитане на съществуващите социални неравенства между семействата на учениците. Поради това, в училищата, в които повечето семейства са с нисък социален статус, електронните дневници възпроизвеждат съществуващи социални неравенства и създават нови дигитални неравенства.

Заклучение

Новото „нормално“ в образованието в дигиталната ера се характеризира с учебен процес, при който човешките и нечовешки дейци съществуват заедно. От съществено значение за протичането на образователния процес е да се установи как навлизането на ИКТ променя вече установените образователни мрежи, базирани на обучение и комуникация лице-в-лице, и предефинира ролята на останалите дейци в мрежата. Промяната в образованието и навлизането на нови нечовешки дейци в него се

осъществява чрез разрушаване на старите, базирани на отношения лице-в-лице контакти между човешки дейци, и изграждане на нови хетерогенни социални мрежи.

Дисертационният труд позволи да се открият ограничения в евристичния потенциал на някои от понятията на теорията за дееца-мрежа от гледна точка на приложимостта им за разбиране на въвеждането на технологични иновации като електронния дневник в образователния процес и промените, които това предизвиква, в различни социални контексти. Анализите на данните от проведените емпирични изследвания показват, че технологиите могат да функционират като посредници и като медиатори в образователното поле. Само в третия разгледан случай на елитно училище с преобладаваща част ученици, произхождащи от семейства с висок социално-икономически статус и свързани с него икономически, културен, социален и технически капитал, въвеждането на електронните дневници не задълбочава неравенствата и не води до изключване на определени семейства от мрежата от дейци. Същевременно, в училищата, в които повечето ученици са от семейства с нисък социално-икономически статус, институционалният деец (МОН), въвел електронните дневници, не успява да заинтересова учениците и родителите, така че те да се ангажират активно с използването на дневниците, т.е. така и не се изгражда мрежа с тях. В този смисъл изследванията показват, че нечовешките дейци не са автономни и социално неутрални дейци в образователното поле. Тяхното функциониране зависи, както от различни политики – дали например на национално или на ниво училище се осигурява достъп до новите технологии за всички ученици – така и от притежаваните от семействата видове капитал. Също така следва да се проблематизира и потенциалът на теорията за дееца-мрежа за анализ на йерархизирани институционални системи, каквато се явява българското образование в случая с въвеждането на електронните дневници. Електронните дневници са въведени от МОН като задължителни за всички училища, без да се отчита съществуването на значими различия между отделните училища, а също и наличие на изключване на някои социални групи от определени училища.

От друга страна, теорията на Бурдийо се оказва особено подходяща и приложима за анализ на българската образователна система, характеризираща се със значителни неравенства в социално-икономическия статус на семействата, а също и между различните училища от гледна точка на притежаваните от тях ресурси. В съвременните условия на повсеместно навлизане на технологиите във всички сфери на социалния живот - и особено след наложилото се обучение от дистанция поради пандемията – се очертава необходимостта разбирането за културния капитал да се обогати като се отчита

наличието и на технически капитал, отразяващ достъпа до технологични ресурси от различен вид, уменията за тяхната ефективна употреба и ползите от тази употреба. Анализът разкри, че, доколкото от една страна електронните дневници са въведени централизирано и без предварителна подготовка, а, от друга, тяхната употреба зависи от притежаването на определени капитали и хабитус, в среда със значими социални неравенства те функционират като властови инструмент, който привилегирова високо-статусните семейства и маргинализира – и дори изключва – ниско-статусните.

Теоретичните и емпирични анализи в дисертационния труд позволяват да се приведат аргументи в подкрепа на формулираните хипотези (разбира се, верифицирането на тези хипотези предполага провеждането на представителни изследвания, разгърнат теоретичен модел и обработка на данните със статистически методи). Емпиричните данни показаха, че начинът на (не)интегриране на дигиталните технологии (чрез примера на електронните дневници) в образователния процес зависи от съществуващите различия в социалния статус на учениците и свързаните с това неравенства в притежаваните от тях и семействата им ресурси. Същевременно, зависимостта на включването на дигиталните технологии в образователния процес от съществуващите социални неравенства по отношение на тези ресурси обуславя функционирането на ИКТ в образованието като механизъм за превръщане на социалните неравенства в образователни и по този начин за легитимирането им. По-конкретно, изследванията откриха важни емпирични факти, които показват, че дигиталните технологии имат роля в управлението на образователния процес, но се използват от всички и не изключват определени групи само в училища, в които учениците произхождат от хомогенни високостатусни групи, докато в среда със значими социални неравенства засилват наличните неравенства и създават нови дигитални такива. От своя страна, възможността въвеждането на електронните дневници като вид дигитални технологии в образованието да предизвика промяна в образователното поле, включително по отношение на намаляването на съществуващи образователни неравенства, предполага то да се разглежда не просто като формално технологично нововъведение, а като част от по-цялостно трансформиране на образователния процес от гледна точка на неговите цели, съдържание и отношения между актьорите в него.

В следващите няколко параграфа са представени в систематизиран вид резултати от проведените изследвания, които илюстрират формулираните хипотези. Анализиранияте три случая разкриват наличието на съществена диференциация и неравенства според вида училище и населено място в българската образователна

система. От една страна, първият анализиран случай е на училище, което може да се определи като “изоставащо”, намира се в голямо село и се характеризира с нисък среден успех от матурите спрямо останалите училища в страната. Основен поминък в селото е земеделието, жизненият стандарт на хората е нисък, а нивото на безработица високо и има отпадане на ученици, тъй като част от тях заминават заедно с родителите си в чужбина, за да търсят поминък в различни фабрики. В региона има концентрация на уязвими групи, ранни бракове и училището търси различни начини да отговаря на множеството базови потребности на учениците. Вторият анализиран случай е на така наречения “среден тип” средно училище - професионална гимназия по електротехника и електроника в голям град със средно ниво на успех от матурите спрямо останалите училища в страната. Градът се развива като важен индустриален и икономически център със сравнително ниски нива на безработица. Същевременно третият анализиран случай е на така нареченото “изпреварващо училище” - елитна езикова гимназия с висок среден успех от матурите в сравнение с останалите средни училища в страната. То се намира в голям, важен за икономиката на страната град с добре развит пазар на труда. Гимназията се утвърждава като една от водещите профилирани гимназии в страната с трайни високи резултати от обучението. Разликите в социално-икономическата ситуация на трите анализирани случая обуславят и различни перспективи пред учениците и предполагат значителни социално-икономически, трансформиращи се в образователни неравенства между тях, поради различната степен на притежаване на видовете капитал от страна на семействата им. Наличието или липсата на ресурси като съответен софтуер, устройство в изправност, през което да бъдат достъпни новите технологии (смартфон, компютър, таблет и др.), добра връзка с интернет, покритие на мрежата, а така също и притежаването на умения, мотивация и навици за използване на техника (тоест едновременно технически, икономически и културен капитал) е от ключово значение за изграждането на мрежата от човешки и не-човешки дейци и за начина, по който функционират не-човешките дейци в нея. Употребата на електронни дневници влияе върху наличието на социални неравенства между учениците (и техните семейства), като ги задълбочава и затвърждава, доколкото семействата с по-нисък социално-икономически статус нямат достъп до необходимите ресурси (или видове капитал), за да използват електронен дневник, съответно поради приоритизиране на икономическия капитал не са заинтересовани да използват дневника и нямат съответната мотивация. Впоследствие тези социални неравенства е възможно да се трансформират в образователни, свързани с резултатите на учениците в училище и техния интерес и

отношение към образованието, които в бъдеще да повлияят върху професионалната им реализация и така да създадат нови социални неравенства. Затова често в училища с повече ученици от уязвими групи не се използват пълноценно нито електронен дневник, нито други технологии, обучението през периода на пандемията се осъществява асинхронно, а не синхронно от дистанция, а резултатите от матурите като цяло са пониски. Това означава, че дигиталните технологии не успяват да се интегрират в мрежи с човешките дейци в случаите, когато тези дейци са от семейства с нисък социален статус.

Комуникацията между учениците, учителите и родителите чрез електронния дневник практически не се реализира нито преди, нито по време на пандемията. Учителите нанасят оценки, отсъствия и отзиви в електронна платформа, вместо в хартиения дневник, а учениците и родителите основно се информират. Учениците нямат „права“ да комуникират чрез електронния дневник и това се приема за нещо естествено от повечето социални дейци в процеса. Родителите имат формално право да комуникират, но не са добре информирани за него и обикновено то им се отнема от учителите и директорите през платформата.

Въпреки че родителите могат да са информирани по всяко време за оценките, отсъствията и отзивите на своите деца, засиленият контрол не се възприема като негативен ефект от участниците в изследването, а по-скоро води до по-висока степен на ангажираност и информираност, дори отговорност на учениците. В „изоставащия“ тип училища това, че за повечето родители образованието не представлява приоритетна ценност и те не проявяват значим интерес към него, поради нуждата от натрупване на икономически капитал, превръща електронния дневник в невидим и неефективен деец. Мрежата между електронните дневници като нечовешки деец и човешките дейци е разхлабена, тъй като връзките между тях не са стабилни и не се създават нови, с оглед на липсващата комуникация.

Участието на родителите и нивото на комуникация също може да се повлиява от употребата на електронни дневници и начина, по който се използват, но това влияние е различно спрямо различните групи родители и достъпа им до технологични ресурси. Употребата на електронни дневници би могла да окаже влияние и върху ученическата ангажираност с образователния процес като стимулира мотивацията на учениците да използват технологии и да участват в дейности в клас. Ако обаче учениците от семейства с нисък социално-икономически статус нямат достъп до технологии, те могат да изостанат по отношение на ангажираността си с учебния процес, съответно социалните

неравенства да се трансформират в образователни посредством влиянието на електронните дневници.

Като цяло в училищата с осигурен и реализиран достъп до електронни дневници, ефективна комуникация между родители, учители и ученици (която се осъществява чрез различни канали, включително и през електронните дневници) и активно участие на родителите, учениците имат по-високи образователни резултати. Училищата с високо ниво на ангажираност на родителите и ефективна комуникация обикновено предоставят по-подкрепяща учебна среда, тъй като родителите и учителите работят заедно, за да адресират нуждите на учениците и да предоставят необходимата подкрепа. Това може да доведе до подобрени ученически резултати и неутрализиране на негативни влияния от съществуващи социални неравенства в семейната среда.

Училищата с ограничен достъп до технологични ресурси и електронни дневници, както и платформи за обучение от дистанция, с липсваща комуникация между родителите и учителите и ограничено участие на родителите в училищния живот срещат предизвикателства в това да предоставят необходимото ниво на подкрепа на своите ученици. Учениците от семейства с нисък социално-икономически статус изостават в такива училища и това задълбочава съществуващите социални неравенства и води до по-ниски резултати за учениците от тези семейства.

Изследванията откриха две взаимосвързани зависимости. От една страна, ясно беше открита зависимостта на включването в базирано на дигитални технологии обучение от притежаването на определени ресурси, и по-конкретно – от наличието на икономически и културен капитал в семействата с различен социален статус. От друга страна, употребата на електронни дневници в училищата се оказва фактор, който влияе върху социалните неравенства по няколко начина. Някои от ефектите се свързват с дигиталното разделение, тъй като употребата на електронни дневници може да увеличи дигиталното разделение между учениците от семейства с ниски и високи доходи. В повечето случаи учениците от семейства с ниски доходи нямат качествен достъп до необходимите технологии и ресурси за употребата на електронни дневници, докато тези от семейства с високи доходи имат достъп до най-новите технологии и ресурси. Съответно вследствие на навлизането на електронните дневници се създават нови видове дигитални неравенства по отношение на достъпа, употребата и ползите от новите технологии, което може да доведе до изключване, или ограничено включване на определени семейства от образователния процес и това създава още по-голям дисбаланс

в образователното поле. Тъй като електронните дневници осигуряват на учениците достъп до много информация и образователни ресурси, ако учениците от семейства с нисък социално-икономически статус нямат на разположение тези ресурси, това може да увеличи разликата в постиженията между различните групи ученици. Откроявайки описаните зависимости, анализиранияте три случая показва как съществуването на значими социални различия по отношение на ресурсите и отделните видове капитал обуславя функционирането на дистанционното обучение и електронните дневници като механизъм за превръщане на социалните неравенства в образователни и по този начин за легитимирането им, а също и за възникването на нови дигитални неравенства.

Проведените емпирични изследвания ясно открояват няколко *основни проблема в нашите средни училища*, свързани с:

- „все по-разтварящата се ножица“ между различните училища във връзка със социално-икономическите, трансформиращи се в образователни, неравенства;
- нивото на участие и ангажираност на родителите и учениците в образователния процес;
- неефективна употреба на технологии при обучение от дистанция.

Анализът на ежедневните препятствия пред присъствието в учебните часове за определени групи ученици показва, че тези проблеми не са просто индивидуални или семейни, а са структурни, вкоренени в по-широката социално-икономическа среда. Въпросите на достъпност и включване в образователния процес чрез електронните дневници са многоаспектни и зависят от комплексно взаимодействие между социално-икономическия статус, културни норми и властови структури в образователното поле. Това изисква комплексни стратегии за справяне с проблемите, които адресират основните причини за неравенствата в образованието и предоставят подкрепа, съобразена с различните потребности на учениците и техните семейства, за да се гарантира реален, а не просто формален, равен достъп до образование за всички.

В някои случаи типът дневник - било то електронен, хартиен или друга форма – не предизвиква вниманието на определени ученици и семейства, тъй като основният проблем не е в медиума на комуникация, а в ценността, която тези семейства придават на образователния процес. В такъв контекст е необходимо усилията за подобряване на ангажираността с образованието да адресират по-дълбоките причини за недостатъчната ценност, придавана на образованието, като работят за повишаване на осведомеността

относно дългосрочните ползи от образованието и начините, по които то може да увеличи, както икономическия, така и символния и социалния капитал на семействата.

ИКТ могат да променят образователната среда, но само ако са част от една всеобхватна промяна на образованието, която се отнася и до неговите цели, съдържание и методи. В този смисъл въвеждането на технологии не може да бъде самоцел, която да замаскира проблемите, вместо да работи за тяхното решаване, а целта следва да бъде превръщането им в активен участник и средство за постигане на педагогически цели, съответно тяхното успешно интегриране в образователна среда. За да се постигне промяна, електронните дневници би следвало да се прилагат като мрежа заедно с различни други технологии, включваща и „човешките дейци“, компетентни, мотивирани и подготвени за интегрирането на ИКТ.

Теоретичните и емпирични анализи в дисертационния труд потвърждават изразената и от много други автори, както и в медиите, така и сред широката общественост, необходимост да се реформира образователната ни система, така че да се намали влиянието на социално-икономическите неравенства върху образователния процес, съответно да се възпрепятства трансформирането на тези неравенства в образователни. Осъзнаването и превръщането на тази необходимост от лозунг в реалност изисква системни, координирани, стратегически ориентирани и последователни политики, както в сферата на образованието, така и в цялостната социално-икономическа среда. Следва активно да бъдат ангажирани всички дейци в образователния процес и да бъде цялостно преосмислена възможната роля на технологиите. Това изисква целенасочени усилия за разбиране на потребностите и очакванията, както на учениците и учителите, така и на родителите, както и за разработване на по-пригодени инструменти и практики за ангажиране.

Използването на дигитални технологии - и в частност на електронни дневници - следва да бъде обект на планиране, постигане на споделено разбиране за целите и очакваните резултати, проучване на наличните и необходими ресурси и оценка на нуждите, така че процесът да съдейства за подобряване на качеството на образованието и да спомага за намаляване на влиянието на социално-икономическите неравенства върху него, а не за затвърждаването им. При появата на нови предизвикателства, като породените от пандемията от COVID-19, налагащи нова (не)нормалност и обучение от дистанция, дигиталните технологии могат да спомогнат за осъществяване на по-резултатен, макар и „заместващ“ учебен процес, спрямо предишния, но само при

условие, че са въведени на база на изследване и планиране и са обект на проследяваща оценка на техните ефекти и резултати от гледна точка на ясно формулирани цели на образователния процес.

Проведените емпирични изследвания отново потвърдиха ролята на родителите като важен деец в образователното поле, в което могат да се изграждат различни мрежи, а не просто като пасивен външен наблюдател. Поради това, когато се предприемат образователни реформи и особено мерки за повишаване на нивото на участие на родителите и учениците, следва да се вземе предвид разбирането им за образователния процес и необходимите промени в него, а също и мненията им относно това как те смятат, че могат да бъдат ангажирани и да допринесат за постигане на цялостна и добре осмислена промяна в образователната система.

Родителското участие в училищния живот може да има сериозно влияние върху образователния процес и неговите резултати. Тъй като анализите показваха, че употребата на електронни дневници в училищата, в които родителите и учениците са с ограничен достъп до технологии, възпроизвежда социалните неравенства и ги трансформира в образователни, е много важно – както на ниво училища, така и при разработването на национални политики – тези потенциални ефекти да се отчитат и да се работи за смекчаване и неутрализиране на възможните отрицателни въздействия върху ученици от семейства с по-нисък социален статус. Това може да бъде постигнато чрез гарантиране на достъп до технологични ресурси и обучение в дигитални компетентности на семействата, които не разполагат с необходимия икономически и културен капитал.

Важно е да се посочи също, че в сравнение с хартиения дневник, не са установени нов тип функционалности с изключение на комуникационната функция и платформа за обучение от дистанция, която е интегрирана в Школо. Данните показват, че тези функционалности не се използват. В тази връзка е необходимо да се осмисли и то не само на нивото на теоретичните дискусии, но и на ниво правене на политики, дали сами по себе си достъпът и включването на дадени индивиди и социални групи до образование и образователни ресурси са равнозначни и пораждат автоматично равенство на образователните и социалните шансове. Ако тези процеси не са съпроводени от промяна в основополагащите принципи на организация на образователните практики, те могат да имат точно обратния ефект – да създадат „условия за нови, по-фини и невидими неравенства“ (Маринова, 2019: 421). Една

цялостна реформа на образованието и на училището като институция, която да осигури реално включване и достъп до различните образователни степени на децата от най-ощетените икономически и културно семейства предполага премахване и на „меките практики на изключване“, но също така и промени в „икономическата и символна стойност на дипломите“ (Бурдийо и Шампань, 1997: 24).

Електронните дневници се явяват елемент на новата (не)нормалност, въведен в образованието преди пандемията, но продължил влиянието си и по време на обучението от дистанция. Следва да се има предвид, че не електронните дневници създават тази нова (не)нормалност, а представляват един от многото нечовешки дейци в учебния процес. Интегрираните в тях платформи за обучение от дистанция не се използват в широк план, защото имат своите недостатъци, и поради това не оказват съществено влияние върху образователния процес. Пандемията от COVID-19 наложи замяна на учебния процес като мрежа, изградена на базата на отношения лице-в-лице, с образование от дистанция (в някои случаи асинхронно), базирано на изграждането на мрежа, в която да участват както човешки, така и нечовешки дейци. Това обаче все още не води до ново разбиране за „нормалност“, което да включва новите технологии като задължителен негов елемент. За основните дейци в образователното поле – учители и ученици – този тип обучение остава категоризиран по-скоро като неефективен, но често и като „ненормален“/“неестествен“, от гледна точка на целите на образованието, включващи както предаването на знания, така и формирането на личността на подрастващите и израстването им едновременно като професионалисти и като активни граждани.

Както вече бе подчертано, направените анализи позволиха да се направи изводът, че ако националните политиките и политиките и практиките на ниво конкретно училище не съдействат за повишаване на ограничения икономически, културен и технически капитал на ниско-статусните семейства, дигиталните технологии (и електронните дневници) реално се превръщат в механизъм за трансформиране на социалните неравенства в образователни. Много е важно обаче да се допълни, че само на пръв поглед изглежда, че осигуряването на достъп до и умения за употреба на дигиталните технологии за всички ученици и родители, независимо от техния социален произход и статус, е задача, чието решаване е отговорност само на образователната система. Социологическият анализ показва, че това е заблуждаваща привидност и че осъществяването на реформи и иновации в образователната система, които подобряват качеството на образованието и не възпроизвеждат социални неравенства, са възможни

само когато са съпътствани от адекватни и дългосрочни промени във всички сфери на обществото (особено в икономическата и социалната).

Приноси с научен и научно-приложен характер

1. На теоретично ниво е осмислено превръщането на дигиталните технологии във важен фактор в образователния процес и е концептуализирана взаимовръзката между дигитални технологии и социални и образователни неравенства.
2. Очертан е евристичният потенциал и ограничения на основни понятия в теорията за дееца-мрежа, с оглед на приложимостта им за изследване на дигиталните технологии в социални сфери, като съвременното българско образование, характеризиращи се със значими социални неравенства и йерархизирани отношения.
3. Защитена е тезата, че технологиите не са автономни и социално неутрални нечовешки дейци в образователното поле: начинът на тяхното (не)интегриране в образователния процес зависи от съществуващите различия в социалния статус на учениците и свързаните с това неравенства в притежаваните от тях и семействата им ресурси, а също и от политиките на национално и институционално ниво.
4. Аргументиран е изводът, че в условията на съществуването на значими социални неравенства, ИКТ в образованието функционират като механизъм за превръщане на социалните неравенства в образователни и по този начин за легитимирането им, както и за създаване на нови дигитални неравенства.
5. Обособен е техническият капитал и са направени изводи по отношение на неговото влияние върху образователния процес.
6. На базата на самостоятелно проведени изследвания са установени емпирични факти, които показват как неравенствата между учениците, свързани с различия в социалния статус на техните семейства, влияят върху: а) достъпа до образование, б) контрола върху учениците от страна на родители и учители, в) комуникацията между учители, родители, ученици и директори.
7. Аргументирана е тезата, че възможността въвеждането на дигитални технологии (и по-конкретно на електронни дневници) в образователното поле да предизвика промяна в него, включително по отношение на намаляването на съществуващи образователни неравенства, предполага то да се разглежда не просто като формално

технологично нововъведение, а като част от по-цялостно трансформиране на образованието от гледна точка на неговите цели и отношения между актьорите в него и като се отчита наличието на социални неравенства между семействата на учениците.

Цитирана литература

1. Будон, Р. (2012). Социологията като наука. София: Издателство „Изток-Запад“.
2. Бурдийо, П. и Вакан, Л. (1993). Въведение в рефлексивната антропология. Димитрова, Б. (прев.). София: ИК „Критика и хуманизъм“.
3. Бурдийо, П. (1997) Практическият разум. Върху теорията на дейността. Димитрова, Б., Деянова, Л. (прев. и съст.). София: Критика и хуманизъм.
4. Бурдийо, П. (2003) Социалният капитал (предварителни бележки). Превод: Лиляна Деянова, Социологически проблеми 2003, № 1-2, 69-71.
5. Бурдийо, П. (2010), Оттеглянето на държавата. Годишник на Софийския Университет „Св. Климент Охридски“, Философски факултет, Превод: Годор Петков, Книга Социология, (2), 9-17
6. Деянова, Л. (2020). „Човешкият капитал“, училищните реформи и възпроизводство на неравенствата. Годишник на Софийски университет „Св. Климент Охридски“. Философски факултет. Социология, 109(1), 37-59.
7. Зимел, Г. (1998) Проблемът на социологията, в: Фотев, Г. (съст.) Извори на социологията. Стара Загора: 186-213.
8. Институт за изследвания в образованието (септември 2020). Оценка на въздействието на обучението от разстояние в електронна среда или други неприсъствени форми върху ефективността на училищното образование, достъпен на: http://ire-bg.org/wpsite/wp-content/uploads/2020/10/Otsenka-na-vazdeystviето-na-ORES_IIO.pdf
9. Латур, Б. (2007). Реасемблиране на социалното: Увод в социологията за дееца-мрежа. Превод: Ина Димитрова, София: Изток-Запад
10. Маринова, С. (2010). Фрагменти на една “събитийна” социология на социалното неравенство: бележки върху Зимел. Годишник на Софийския Университет „Св. Климент Охридски“, Философски факултет, Книга Социология, (2), 66-80.
11. МОН (2021) Обучение от разстояние в електронна среда 2020 - 2021: Последствия и поглед напред. Основни тенденции в системата на образованието по време на пандемията от COVID-19 и препоръки за ефективно и безопасно протичане на учебната 2021/2022 година, достъпен на: https://web.mon.bg/upload/27137/ORES-20_21.pdf
12. Bourdieu, P. (1986). The forms of capital. Cultural theory: An anthology. In Handbook of theory and research for the sociology of education (pp. 241-258). Greenwood New York.

13. Bourdieu, P., & Passeron, J. C. (1990). *Reproduction in education, society and culture* (Vol. 4). Sage.
14. Boyadjieva, P and Ilieva-Trichkova, P., (2018), "Educational systems matter: differences across European countries in how young people with secondary education experience job insecurity. *Journal of Education and Work* 31.7-8: 595-610, retrieved from: <https://doi.org/10.1080/13639080.2018.1559281>
15. Callon, M. (1984). Some elements of a sociology of translation: domestication of the scallops and the fishermen of St Briec Bay. *The sociological review*, 32(1_suppl), 196-233.
16. Carroll, N. (2014). Actor-network theory: a bureaucratic view of public service innovation. In *Technological Advancements and the Impact of Actor-Network Theory* (pp. 115-144). IGI Global. Retrieved from: https://www.researchgate.net/publication/259609374_Actor-Network_Theory_A_Bureaucratic_View_of_Public_Service_Innovation/download
17. DiMaggio, P. and Hargittai, E. (2001). From the 'Digital Divide' to 'Digital Inequality': Studying Internet Use as Penetration Increases. Working Paper #15, Summer 2001, Center for Arts and Cultural Policy Studies.
18. Fenwick, T., and Edwards (2010). *Actor-Network Theory in Education*. London: Routledge.
19. Latour, B. (1996). On actor-network theory: A few clarifications. *Soziale welt*, 369-381.
20. Lonka, K. (2015). *Innovative Schools: Teaching & Learning in the Digital Era*. European Parliament. European Union.
21. Mattila, P., & Silander, P. (2015), *How to create the school of the future – Revolutionary thinking and design from Finland*, retrieved from: <https://www.classter.com/wp-content/uploads/2016/09/How-to-create-the-school-of-the-future.pdf>
22. Sayes, E. (2014). Actor–Network Theory and methodology: Just what does it mean to say that nonhumans have agency? *Social studies of science*, 44(1), 134-149. Retrieved from: https://www.jstor.org/stable/pdf/43284223.pdf?ab_segments=0%252Fbasic_search_SYC-5462%252Fcontrol&refreqid=excelsior%3A5e059f97d8b7bf2d1e4fde1cfb764ee4
23. Zhang, W. (2010). Technical Capital and Participatory Inequality in Edeliberation: An Actor–Network Analysis. *Information, Communication & Society*, 13(7), 1019-1039.